

6 LA CERÀMICA

GUSTAU AGUILELLA ARZO

CARACTERÍSTIQUES GENERALS DEL CONJUNT I QUANTIFICACIÓ

En total s'han recuperat a les excavacions del Mortòrum 23185 fragments de ceràmica, equivalents a poc més de 291 kg de pes (Fig. 6.1). D'ella ha estat la manufacturada la majoritària, present a totes les fases, mentre que la tornejada, corresponent pràcticament tota ella a ceràmica fenícia, s'ha recuperat sempre en unitats relacionables directa o indirectament amb la fase 1.

L'estat de conservació de la seqüència, detallada en capítols anteriors, ha provocat que el registre material presente diferents graus d'alteració i precisió estratigràfica, de manera que a excepció de la fase 1, corresponent al Ferro Antic i últim moment d'ocupació de l'assentament, en la resta de contextos no disposem de conjunts materials amplis en bones condicions de conservació ben establerts estratigràficament.

Així, vora el 45% del total de ceràmica pertany a la primera fase de l'assentament, amb una assignació crono-estratigràfica més o menys precisa, mentre que la resta es distribueix entre les fases anteriors i en unitats estratigràfiques amb diferents graus d'alteració. De fet únicament el 37% de la resta de ceràmica ha pogut ser assignada a una de les fases de l'Edat del Bronze amb certa seguretat, de manera que de més del 60% del conjunt únicament podem referir que pertany genèricament a moments anteriors al Ferro Antic (2/5, 3/5 o 4/5) (Fig. 6.1).

Des d'un punt de vista metodològic, el registre i mètode d'estudi de la ceràmica (i de bona part de la resta de cultural material recuperada) s'ha anat

efectuant seguint uns criteris que s'han mantingut invariables des de l'inici de les excavacions i al llarg de les 15 campanyes efectuades, i que han intentat efectuar una aproximació quantitativa dels tipus ceràmics amb la qual aconseguir elements objectius per caracteritzar arqueològicament els diferents àmbits, sectors i fases (Aguilella *et al.* 2004-2005).

La metodologia està basada fonamentalment en la utilització del recompte del nombre de fragments i el pes, conjuntament amb una estimació del nombre mínim d'individus (NMI), seguint moltes de les indicacions del Protocol de Beuvray, tant pel que fa als requisits previs de la quantificació (revisió de tot el material que es pot remuntar, unitat mínima de partida, etc.) com pel mètode d'estimació del nombre mínim d'individus ponderat (Protocole Beuvray, 1998; Raux, 1998). A més a més s'ha afegit com a segon mètode de quantificació el pes, la validesa del qual complementa el recompte simple de fragments, sobretot per tractar-se d'un índex no afectat per les distorsions potencialment provocades pels processos post-deposicionals (Orton *et al.* 1997).

Els resultats de la quantificació expressen, de manera més controlada i objectiva, valors sobre les proporcions dels diferents tipus ceràmics entre els diferents contextos, de manera que poden són útils en diversos aspectes i a efectes de contrast.

Tot i això, les condicions necessàries per a l'aplicació adequada dels mètodes de quantificació requereixen que el registre estratigràfic de procedència conserve unes bones condicions de fiabilitat i baixa alteració (o almenys unes condicions controlades d'aquestes alteracions), i al temps, una distribució espacial d'àmbits o contextos entre els quals

Fases	Ceràmica a mà				Ceràmica a torn	
	Fragments	%	Pes (gr)	%	Fragments	Pes (gr)
Fase 1	7536	37,5	83008	33,9	2706	40014
Fase 1b	10	0,0	120	0,0	2	8
Fase 2	1826	9,1	24457	10,0		
Fase 3	178	0,9	2515	1,0		
Fase 4	254	1,3	3715	1,5		
Fase 5	2114	10,5	21740	8,9		
Fase 2/5	4628	23,0	50499	20,6		
Fase 3/5	2234	11,1	47958	19,6		
Fase 4/5	501	2,5	3469	1,4		
No assignables	807	4,0	7360	3,0	389	6855
TOTAL	20088		244841		3097	46877

Figura 6.1. Distribució general de la ceràmica per fases recuperada a les excavacions del Mortòrum.

fer la contrastació de les dades obtingudes que, a escala de l'assentament, poden tindre significació arqueològica.

Del registre arqueològic del Mortòrum únicament compleixen aquestes condicions les ceràmiques pertanyents a la fase 1 de l'assentament, distribuïda entre diferents àmbits i sectors i amb una relativament bona precisió estratigràfica, amb la qual cosa és molt possible que l'observació de les tendències dels conjunts ens aporte informació rellevant.

No és el cas, per contra, de les ceràmiques pertanyents a fases anteriors, les quals ni presenten la suficient precisió estratigràfica, ni estan associades a àmbits o sectors delimitats que puguin ser caracteritzats arqueològicament, de manera que gran part dels elements de la quantificació no seran aplicats.

Presentarem per tant, de manera diferenciada les característiques i resultats de la quantificació dels conjunts ceràmics de la fase 1, en primer lloc, i posteriorment tractarem la resta de fases corresponents a l'Edat del Bronze.

LA CERÀMICA DE LA FASE 1 – FERRO ANTIC

En un treball anterior vam tindre l'ocasió de publicar un estudi detallat del conjunt ceràmic pertanyent a la fase 1 fins la campanya de 2005, treball en el qual es van presentar les bases metodològiques aplicades així com les principals característiques del conjunt ceràmic del Mortòrum (Aguilella *et al.* 2004-2005).

Així, es van establir diferents categories per a la ceràmica a mà i la tornejada, discriminades des d'un punt de vista morfològic, tecnològic, així com respecte de les dimensions dels recipients. L'orien-

tació principal va estar la d'obtenir el màxim d'informació per a la interpretació dels espais des del punt de vista funcional, així com en general de l'assentament. Pel que fa a la ceràmica a mà, es van agrupar les formes entre recipients destinats al processat i servei (vaixelles) i a l'emmagatzematge, i pel que fa a la ceràmica a torn es va discriminar entre les categories d'emmagatzematge, transport i un tercer grup on incloïem la resta de ceràmica fenícia.

Posteriorment a la publicació d'aquest treball, la continuació de les excavacions va ocasionar un augment del volum de restes ceràmiques disponibles. Tot i això, els sectors intervinguts a partir de la campanya de 2006 han aportat una menor proporció de ceràmica, i en general amb unes condicions de conservació més dolentes, per la qual cosa l'estudi anteriorment publicat segueix conservant en essència bona part de la validesa, per la qual cosa no és necessari reiterar moltes de les consideracions reflectides en aquell treball.

La distribució general de la ceràmica de la fase 1 indica que vora el 75% del total és feta a mà, un percentatge lleugerament inferior (67,8%) si considerem el pes (Fig. 6.2), el que representa que entre el 24 i el 32% del conjunt és ceràmica fenícia, valors que dins dels contextes dels assentaments del Ferro Antic paral·lelitzables cal considerar alts (Aguilella *et al.* 2004-2005: 124).

La ceràmica a mà presenta uns trets tecnològics bastant uniformes i característiques. Les pastes solen ser marrons de tonalitats vermelloses, a voltes amb nuclis negrosos, de baixa compacitat, amb coccions febles i irregulars. El desgreixant és abundant, de grandària i mineralogia heterogènia encara que predominen les partícules gruixudes, i el

Àmbits	A mà								A torn							
	Fraqs	%	Pes	%	NMI	%	Pes/Fraqs	NR/NMI	Fraqs	%	Pes	%	NMI	%	Pes/Fraqs	NR/NMI
1 3 5	781	10,4	5811	7,1	34	21,1	7,4	23,0	530	20,1	4348	11,1	8	15,4	8,2	66,3
6	527	7,0	6533	7,9	10	6,2	12,4	52,7	392	14,8	7821	20,0	5	9,6	20,0	78,4
7	409	5,5	6290	7,6	5	3,1	15,4	81,8	15	0,6	465	1,2	1	1,9	31,0	15,0
11	557	7,4	16238	19,7	4	2,5	29,2	139,3	183	6,9	4830	12,3	1	1,9	26,4	183,0
13	82	1,1	810	1,0	4	2,5	9,9	20,5	172	6,5	6745	17,2	2	3,8	39,2	86,0
14	261	3,5	5105	6,2	2	1,2	19,6	130,5	11	0,4	174	0,4	1	1,9	15,8	11,0
15	12	0,2	46	0,1	3	1,9	3,8	4,0	3	0,1	124	0,3	1	1,9	41,3	3,0
17	170	2,3	1430	1,7	4	2,5	8,4	42,5	45	1,7	230	0,6	2	3,8	5,1	22,5
19	521	7,0	5347	6,5	6	3,7	10,3	86,8	6	0,2	108	0,3	2	3,8	18,0	3,0
23	179	2,4	1222	1,5	4	2,5	6,8	44,8	4	0,2	35	0,1	0	0,0	8,8	
24	228	3,0	987	1,2	3	1,9	4,3	76,0	70	2,7	490	1,3	2	3,8	7,0	35,0
Carrers																
2	586	7,8	6328	7,7	13	8,1	10,8	45,1	38	1,4	914	2,3	4	7,7	24,1	9,5
10	1314	17,6	10941	13,3	33	20,5	8,3	39,8	478	18,1	6302	16,1	10	19,2	13,2	47,8
12	1690	22,6	13875	16,8	30	18,6	8,2	56,3	662	25,1	6354	16,2	12	23,1	9,6	55,2
21	162	2,2	1437	1,7	6	3,7	8,9	27,0	31	1,2	208	0,5	1	1,9	6,7	31,0
TOTAL	7479		82400		161				2640		39148		52			

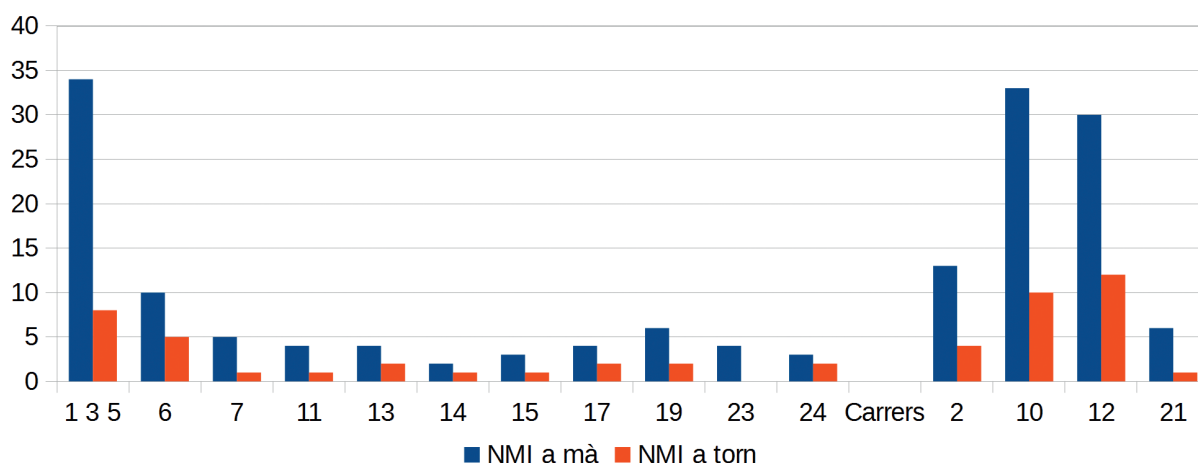

Figura 6.2. Quantificació general de la ceràmica de la fase 1 -Ferro Antic- per sectors.

quars, quarsita i calcita. És especialment freqüent la superfície de tons marrons foscos, amb tons vermellorsos, amb acabats irregulars, mitjançant simples allisats i en general poc acurats.

Percentualment entre el 54 i el 60% de la ceràmica a mà no ha estat determinable. Dins de la determinable, s'estima la presència d'uns 22 contenidors d'emmagatzematge (29,7%) enfront dels 52 recipients de processament i servei (70,3%) al conjunt dels àmbits excavats de la fase 1 (Fig. 6.3).

Per la seua part, la ceràmica tornejada del Mortòrum és tota fenícia (a excepció d'un fragment de nansa islàmica recuperada a la neteja de la muralla). S'observa una presència majoritària de pastes característiques del que es coneix com a produccions del cercle de l'Estret, sempre associades als contenidors. Puntualment s'observa l'existència d'altres pastes en determinats recipients, com a les urnes de tipus "Cruz del Negro" o plats i gerres.

En general si bé la ceràmica a torn manté bé la consistència (i per tant és possible classificar-la formalment), es troba prou afectada per l'acció post-deposicional, de manera que les superfícies es troben en general molt concrecionades, i en rares

ocasions són visibles les engalbes o les restes de pintura.

Entre la ceràmica fenícia es detecta la predominança de contenidors d'emmagatzematge, amb un mínim de 21 individus estimats (61,8%), que majoritàriament corresponen a àmfores i en menor proporció a *pithoi* (Fig. 6.3). S'observa per tant com els valors de la ceràmica a mà i a torn estan invertits, de manera que la tornejada pertany preferentment al grup dels contenidors transport/emmagatzematge, contràriament a la feta a mà que presenta un major nombre d'individus estimats destinats al processament i servei. Per altra banda, la distribució espacial indica concentracions altes especialment als àmbits 1-3-5 i 6 i als carrers 10 i 12 (Fig. 6.2).

Entrant al detall del contingut de cadascun dels àmbits, al primer d'ells en excavar-se, l'**1-3-5**, es van localitzar diferents recipients interessants de ceràmica fenícia (Fig. 6.4). Destaca primerament el plat (o més bé plata, amb un diàmetre superior a 35 cm) recuperada damunt de la llar del sector 1 (Figs. 3.6, 6.4, 1), i que ja es va publicar en l'anterior treball, amb l'aportació d'alguns referents tipològics (Aguilella *et al.* 2004-2005:

	A ma						A torn					
	Fraggs	%	Pes	%	NMI	%	Fraggs	%	Pes	%	NMI	%
No magatzem	1275	42,6	15328	33,2	51	68,9	240	12,9	2390	7,8	13	38,2
Contenidors magatzem	1717	57,4	30902	66,8	23	31,1	1617	87,1	28392	92,2	21	61,8
Total determinable	2992	40,0	46230	56,1	74	46,0	1857	70,3	30782	78,6	34	65,4
Indeterminable	4487	60,0	36170	43,9	87	54,0	783	29,7	8366	21,4	18	34,6

Figura 6.3. Relació entre la ceràmica destinada a l'emmagatzematge, a altres usos i indeterminable.

129 i fig. 8,1). Tot i l'estat de conservació dolent, la seua decoració a bandes pintades ha pogut ser parcialment dibuixada, situant-se tant a l'interior com a l'exterior de la peça. Aquest tipus de plats no són estranys als contextos del Ferro Antic del llevant peninsular, i a les nostres comarques hi ha exemplars documentats per exemple a Vinarragell (Mesado, 1974, fig. 29 núm. 262 i possiblement també el de la fig. 34, núm. 378) i al Puig de la Nau (Oliver, Gusi, 1995: 69, fig. 39, 4). Tipològicament corresponen als plats de vora exvasada curta, presents als centres fenicis del Mediterrani, com a Sa Caleta (Ramón, 2007: 101-102) o La Fonteta (González, 2014: 474 ss). També a la Penya Negra en Crevillent (González, 1983: 159-166), i a Sant Jaume en Alcanar (Gracia, García, 1999; Garcia *et al.* 2016: 276).

Dins de l'àmbit 1-3-5 es van localitzar també diversos fragments d'un plat trípod fenici, publicats al treball anterior (Fig. 6.4, 2). En aquella ocasió es referia la procedència de dos fragments d'aquesta peça localitzats als sectors 6 i 7, però a la campanya del 2007 es van localitzar la resta de fragments (10) al sector 5 fins a reintegrar-la pràcticament, per la qual cosa finalment hem assignat la presència del plat a aquest sector (concretament van aparèixer al sector 5 enfront de l'entrada del sector 7). Presenta una pasta compacta de tons marrons amb nucli gris, i desgredant fi de mica negra, quars blanc i nòduls de calç. Les superfícies semblen haver estat cobertes en origen per una engalba groga, encara que es trobe molt perduda.

Es tracta d'un tipus de recipient molt freqüent tant a les colònies fenícies com als assentaments indígenes que demostren contacte, i per tant formen part dels registres ceràmics per exemple de Sa Caleta en Eivissa (Ramón, 2007) i Fonteta en Alacant (González, 2014). A la província de Castelló existeixen exemplars a bona part dels assentaments costaners amb aquestes cronologies, com ara el Puig de la Nau, al Puig de la Misericòrdia, Vinarragell, Torrelló del Boverot, entre alguns altres (Oliver, Gusi, 1995; Oliver, 2006, 1994; Mesado, 1974; Mesado, Arteaga, 1979; Clausell, 2002) i també més al nord a Sant Jau-

me en Alcanar (Garcia *et al.* 2016). Aquest tipus de recipients es daten generalment a la segona meitat del segle VII i primers decennis del segle VI ANE, i es relacionen amb el consum de vi ritual entre les elits (Vives-Ferrándiz, 2005a; 2005b; 2006).

Seguint amb les restes identificades al sector 1-3-5, es documenta la part superior d'una gerra del tipus "Cruz del Negro" (Fig. 6.4, 3) també referida a l'anterior treball sobre el Mortòrum. Es conserven diversos fragments de la vora i coll i d'altres sense forma del cos. Presenta pasta rogenca intensa amb desgredant fi predominantment de quars, però també amb presència de miques negres, partícules de calç i quarsita. Les parets són fines, amb una engalba groga exterior.

Aquest tipus de vasos són també de tradició i difusió amplia dins del Mediterrani peninsular. Exemplars pròxims són els del Torrelló del Boverot d'Almassora (Clausell, 2002) i els de Sant Jaume en Alcanar (Garcia *et al.* 2016). Són per altra banda molt freqüents a La Fonteta (González, 2014: 602ss) i a Sa Caleta (Ramón, 2007: 94), si bé en aquest cas es troben en estat més fragmentari, la qual cosa dificulta el seu estudi.

Finalment dins de l'àmbit 1-3-5 és reconeixible també el terç superior d'un *pithos* fenici, una altra de les formes ceràmiques típiques dels contextos dels segles VII-VI ANE de les nostres comarques i zones veïnes, procedents de l'intercanvi comercial fenici.

Entre la ceràmica a mà del sector s'ha pogut dibuixar els perfils de diferents recipients tant de menudes dimensions (Fig. 6.4, 5 i 6) com contenidors (Fig. 6.4, 7-9, 11), amb presència entre el conjunt de bases planes, les quals seran les predominants dins de la ceràmica manufacturada d'aquesta fase (Fig. 6.4, 10).

A destacar el sistema de premsió de llengüeta vertical present en dues peces (6 i 9), i que està documentat a l'assentament del Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran) en un context datat entre el segle VIII i la primera meitat del VII ANE (Aguillella *et al.* 2016), i també al Torrelló del Boverot, en Almassora (Clausell, 2002: 43, núm. 18), datat ací genèricament al segle VII ANE.

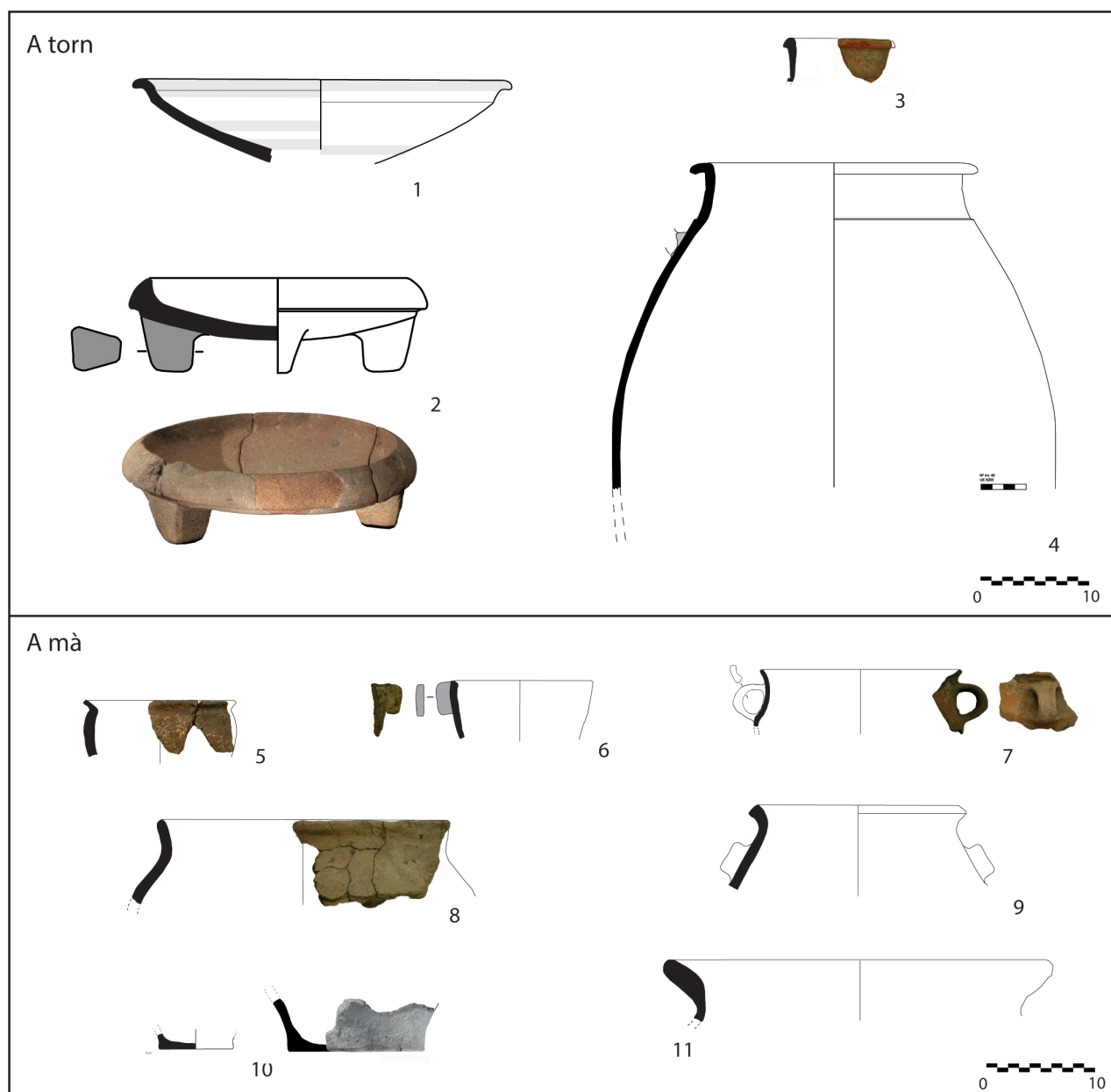

Figura 6.4. Ceràmica del sector 1-3-5.

El **sector 6** oferí la primera de les àmfores identificada al jaciment, i correspon al tipus més freqüent en els contextos del Ferro Antic de les nostres comarques, una T.10.1.2.1 de la tipologia de Ramón (1995; 1999), amb una cronologia d'entre mitjans del segle VII i mitjans del segle VI ANE (Fig. 6.5, 1). La resta del conjunt ceràmic del sector que ha pogut ser dibuixat està representat per diferents recipients manufacturats (Fig. 6.5, 2-3, 5 i 8) de mitjanes i grans dimensions, com ocorre al **sector 7** (Fig. 6.5, 6-7). Recordem que els sectors 6 i 7 són considerats com a pertanyents a un únic àmbit doble, possiblement a diferent alçada, amb una entrada única situada al 7, tal com hem avançat en altres apartats. En aquest àmbit doble, concretament al sector 7,

es va localitzar la primera de les tapadores de pedra (lloseta plana de sorrenca) associada a una de les geres ceràmiques fetes a mà (Fig. 6.5, 4).

L'**àmbit 11** va oferir el conjunt ceràmic més complet i intacte de totes les campanyes d'excavació. S'interpreta que el seu estat de conservació respon a l'ensorrament del sostre sobre els recipients *in situ*. El conjunt es trobava format per una gran gerra o *pithos* fenici i tres recipients manufacturats, dos d'ells que cal considerar com a contenidors d'emmagatzematge, i un tercer corresponent a una urna. A l'interior de l'àmbit es van localitzar també dues tapadores circulars de pedra, si bé el diàmetre no correspon amb cap dels recipients localitzats al sector (Fig. 6.6).

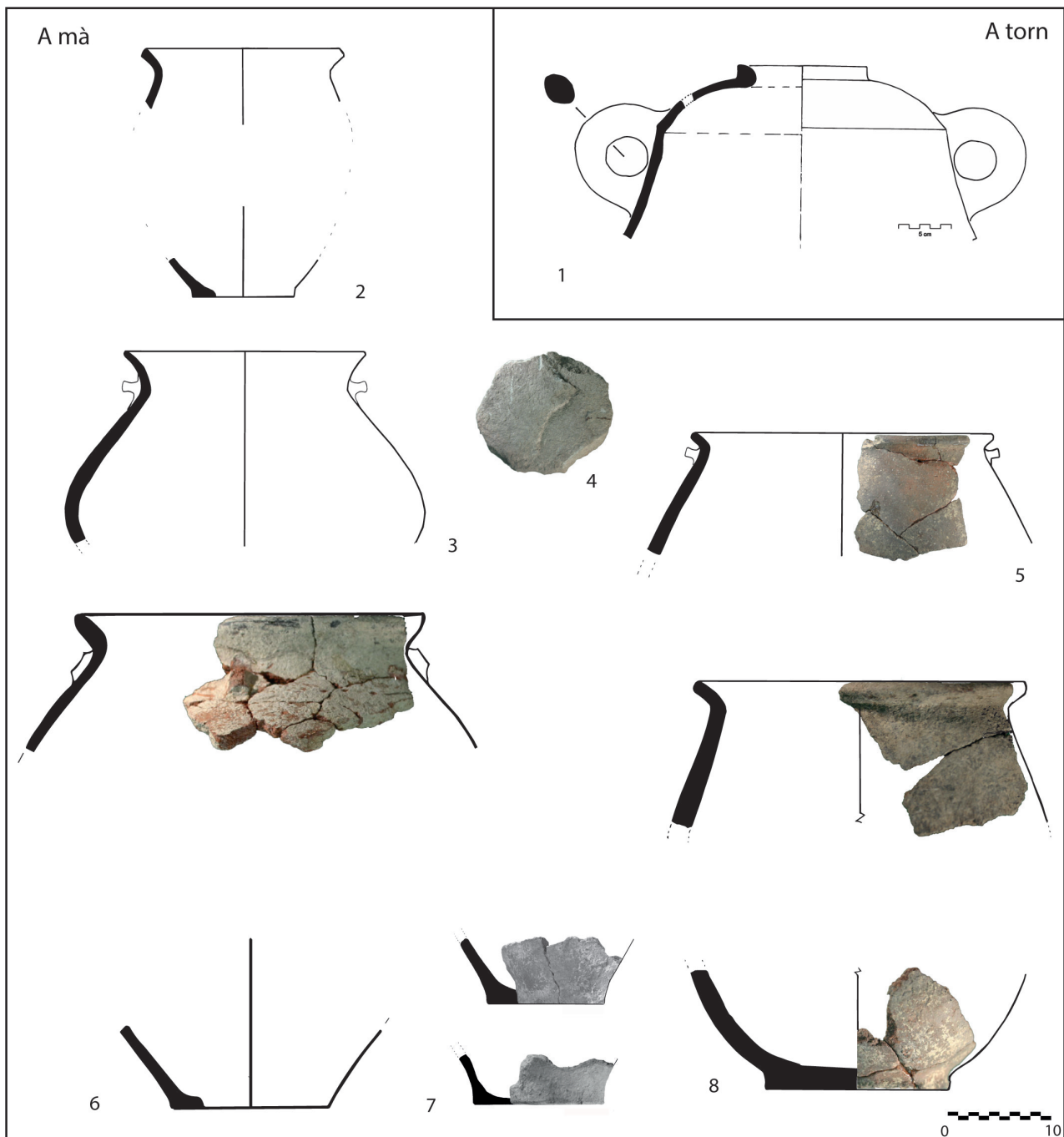

Figura 6.5. Ceràmica dels sectors 6 (números 1-3, 5 i 8) i 7 (4, 6 i 7).

Respecte del *pithos*, es trobava decorat amb se-guretat amb pintura roja en la superfície exterior del cos. Presenta vora horitzontal amb llavi lleugerament apuntat, coll curt cilíndric amb aresta inferior a l'altura del muscle i cos ovoide, amb quatre nanses dobles que connecten muscle i vora, i la base amb un lleuger òmfal. En la part interna són visibles uns lleugers acanalats que poden respon-dre al mètode de modelatge. La pasta d'aquesta peça és grisa al nucli i ataronjada a l'exterior, amb desgreixant format per partícules de mica negra i

uns altres, menys freqüents, de quars o quarsita blanca (Fig. 6.6, 1).

Respecte dels recipients a mà d'aquest àmbit, val la pena destacar l'urna de perfil amb tendèn-cia bitroncocònica amb dos elements de presi-ó oposats (Fig. 6.6, 3), que recorda al que posteriorment seran les urnes d'orelletes d'època ibèrica, i sobre la qual ja vàrem efectuar algunes reflexions (Aguilella *et al.* 2004-2005: 126-127). Recentment hem publicat algunes peces semblants al Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran) en context del se-

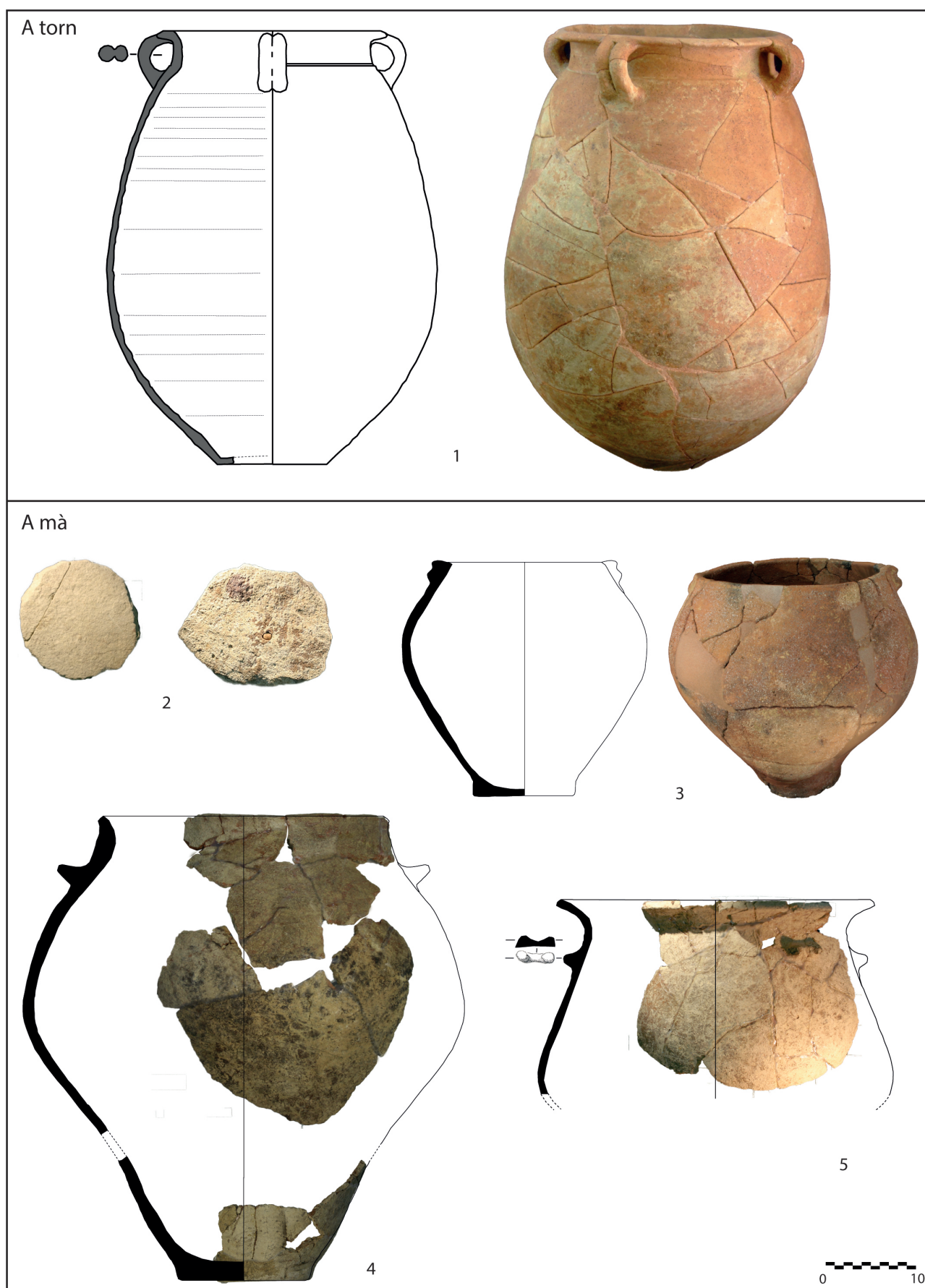

Figura 6.6. Ceràmica del sector 11.

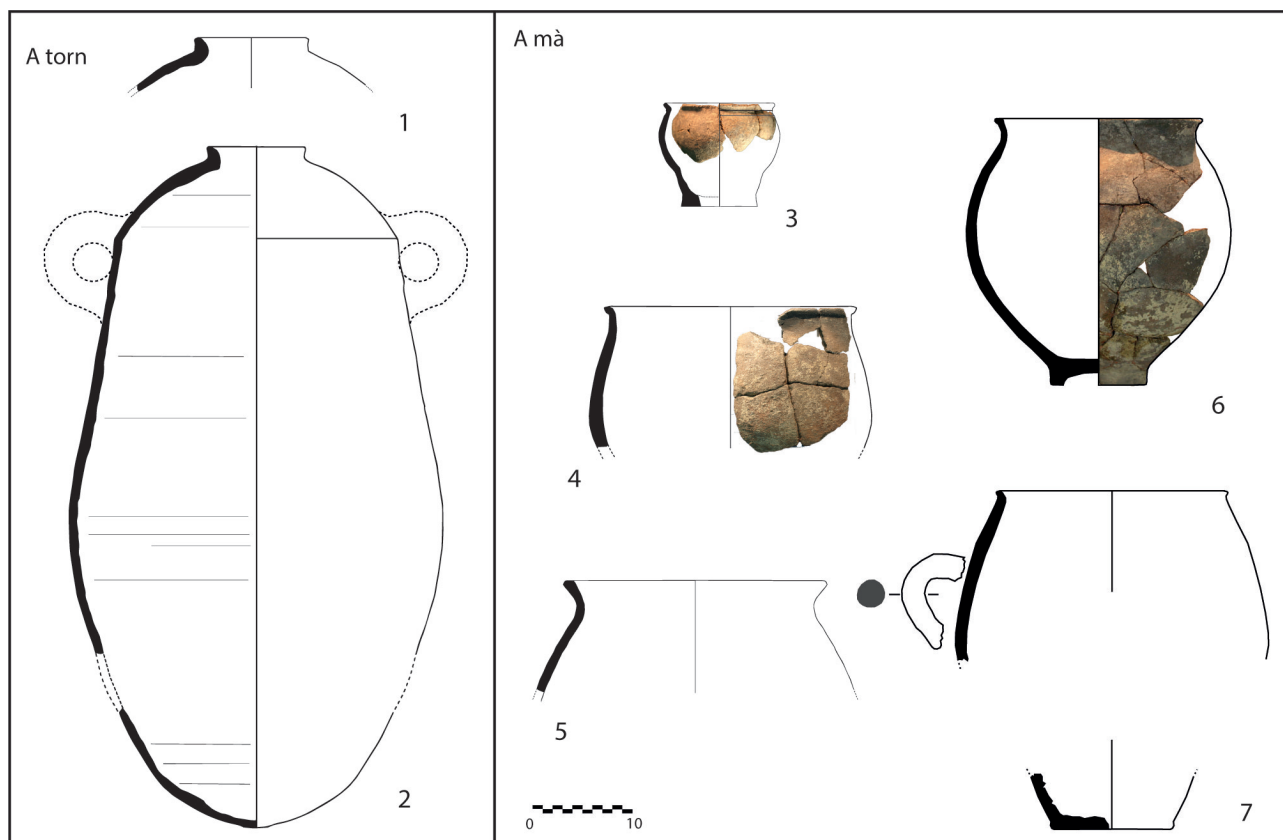

Figura 6.7. Ceràmica dels sectors 13 (1-5) i 14 (6-7).

gle VIII-primer meitat del VII ANE (Aguilella et al., 2016, fig. 16, 7).

El **sector 13** guardava amb seguretat un mínim de dues àmfors T.10.1.2.1 i almenys dos contenidors d'emmagatzematge fets a mà, conjuntament amb un got de base plana (Fig. 6.7, 1-5), si bé les condicions de conservació de l'àmbit no eren bones. Altre tant ocorre amb el **sector 14**, on únicament es pot reproduir el perfil de dos recipients manufacturats (Fig. 6.7, 6-7). El número 6 té especial interès per presentar peu elevat, un tipus de base documentat únicament en tres casos en tot el conjunt de la fase 1.

A la resta d'àmbits (15, 17, 19, 20, 23, 24 i 28), les restes ceràmiques es presentaven sensiblement en menor quantitat i amb índexs de fragmentació i indeterminació molt elevats (Fig. 6.2), per la qual cosa no s'ha pogut reproduir cap perfil que aporte informació significativa, tot i que s'estima que en pràcticament tots ells (a excepció del 28) hi eren presents almenys entre 3 i 6 recipients de ceràmica a mà i entre 1 i 2 d'exemplars a torn.

Els **carrers o passadissos**, per la seua part, han aportat un important volum de ceràmica, tant pel que fa al nombre de fragments i pes com al nombre d'individus estimats, i el conjunt procedent

d'aquests espais representa un alt percentatge del total (Fig. 6.2). En general les restes d'aquests sectors presenten un índex de fragmentació elevat, si bé s'han detectat determinades acumulacions que presenten unes millors condicions de conservació. D'aquestes acumulacions destaca especialment la localitzada davant del llindar del sector 9, consistent en restes d'àmfora fenícia que semblen pertànyer al mateix individu, referida ja en treballs anteriors (Aguilella *et al.* 2004-2005: 125) i que interpretem com a procedent de l'interior de l'àmbit 9. En aquest sentit, la continuació de les excavacions amb la recuperació d'un registre molt alterat als àmbits situats a l'oest (15, 17, 19, 20, 23, 24 i 28) suggereix que bona part dels recipients que es trobaven inicialment a l'interior d'aquests espais van ser desplaçats als espais de circulació.

Tipològicament, els carrers o passadissos han ofert un conjunt ceràmic prou interessant, on s'identifiquen diverses produccions dels centres fenicis occidentals, com ara àmfors, *pithoi*, restes d'almenys una urna tipus "Cruz del Negro" i diverses olles fenícies, així com altres recipients fets a mà (Fig. 6.8).

Respecte dels exemplars d'àmfora, pràcticament totes poden classificar-se dins del tipus T.10.1.2.1

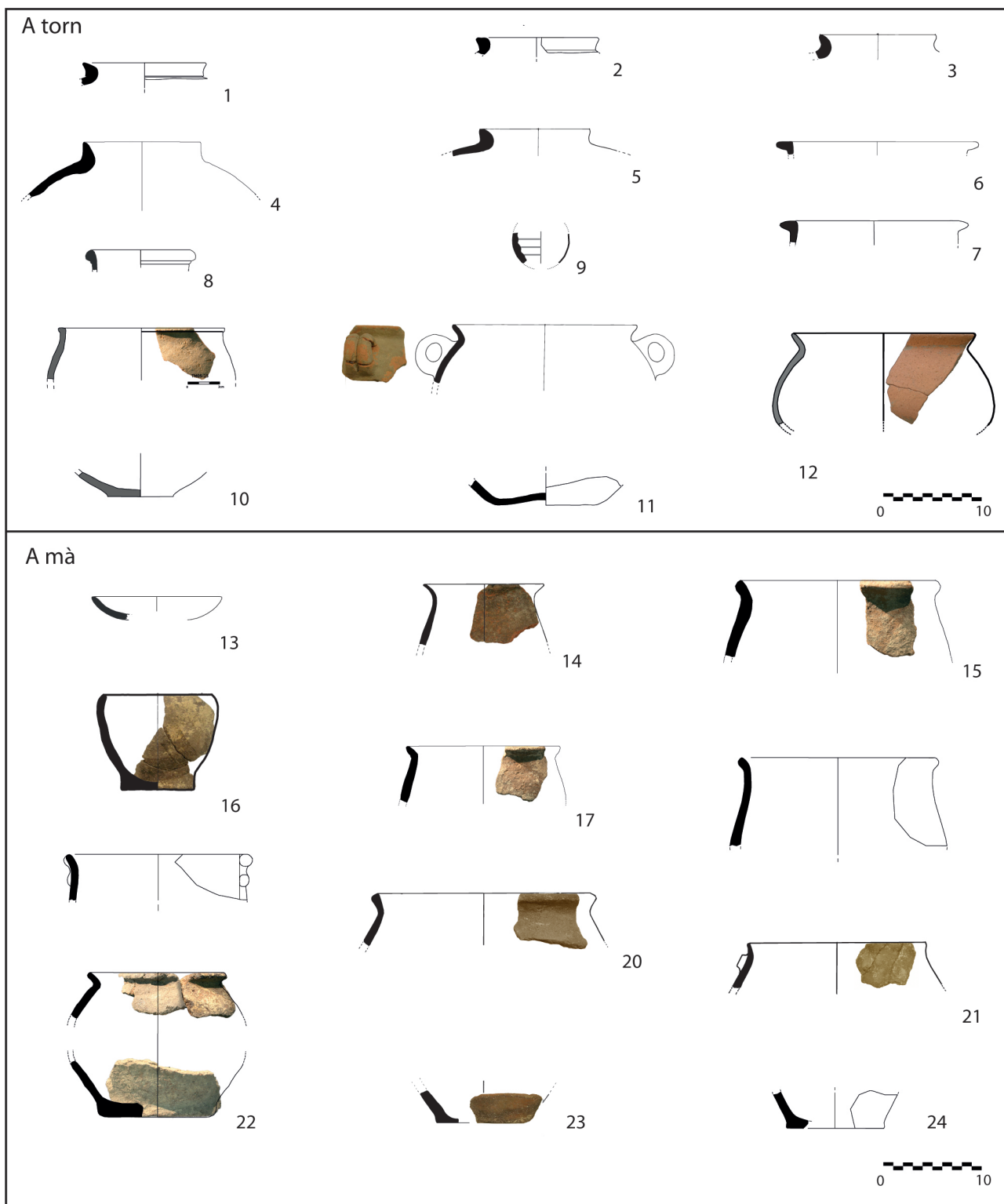

Figura 6.8. Ceràmica recuperada als carrers 2, 10 i 12.

/Ramón, 1995) o tipus 1 de Fonteta (González, 2011: 291ss), a excepció d'un fragment de vora d'una T.10.1.1.1 (Fig. 6.8, 1) de la tipologia de Ramón (1995). Interessa aquest fragment perquè correspon a un tipus que cronològicament remet als últims decennis del segle VIII ANE (Ramón, 2007)

o com a molt la primera meitat del segle VII ANE (Vives-Ferrándiz, 2005a), constituint-se per tant en un dels elements crono-tipològics importants del registre ceràmic.

S'han documentat les restes d'almenys tres olles de ceràmica fenícia (Fig. 6.8, 10-12), una altra de

les produccions típiques dels centres fenicis mediterranis, conegudes també com a *cooking-pots* o marmites, abundants al registre de la Fonteta (González, 2011: 395 ss), havent-hi un exemplar també al jaciment del Torrelló del Boverot dins de les nostres comarques (Clauell, 2000; 2002: 44). Si bé de vegades tenen un ús funerari, és també habitual la seua funcionalitat domèstica culinària.

És de destacar que, en revisar el repertori de formes de les olles fetes a mà de la fase 1 del Mortòrum que hem anat presentant, moltes d'elles semblen reproduir el model d'olla a torn fenícia.

Existeixen també alguns fragments d'un menut recipient amb el cos inferior esfèric del qual no podem fer gaires precisions a causa del seu estat de fragmentació (Fig. 6.8, 9), però que cal associar bé a una gerreta amb nansa o al que es coneix com un *oil-bottle* o *arybalos* destinats a contindre olis perfumats (tipus 9 o 10 de Fonteta, González, 2011: 420). En ambdós casos es tracta de menuts recipients també de gran distribució al Mediterrani. A partir de les característiques de la pasta podria correspondre a una fabricació oriental (Ramón, 2007: 111).

Respecte de la ceràmica a mà present als carrers, a l'anterior treball vam fer referència a l'olleta número 22 de la figura 6.8, de la qual vam identificar diversos paral·lels, com per exemple a la Peña Negra I (González, 1983) a la que podem afegir en aquesta ocasió diversos exemplars molt semblants publicats a Sa Caleta (Ramón, 2007: 116 especialment fig. 21 XIII-9).

Com a conclusions del registre ceràmic de la fase 1 del Mortòrum, volem remarcar algunes consideracions. La primera d'elles fa referència a què es documenten diverses produccions ceràmiques tornejades típiques dels centres fenicis mediterranis, amb la presència d'elements que van un poc més enllà del registre que es detecta habitualment als assentaments del Ferro Antic a les nostres comarques, caracteritzat majoritàriament per àmfores T.10.1.2.1, *pithoi* i en menor proporció alguns plats trípodas i urnes del tipus "Cruz del Negro".

Per altra banda, cal destacar la identificació al repertori formal de la ceràmica a mà de paral·lels presents en assentaments fenicis o de l'entorn orientalitzat, un aspecte que podria estar indicant també la importació/exportació de recipients manufacturats juntament amb els altres a torn (Ramón, 2008: 42).

En els últims anys, per altra banda, s'ha efectuat diverses intervencions en assentaments castellanencs que presenten fases d'ocupació

del Ferro Antic, amb la qual cosa es comença a disposar de conjunts materials que estan aportant noves dades per al coneixement del període. Entre aquests conjunts recentment publicats, cal destacar el Mas de Fabra en Benicarló (Vicente *et al.* 2016), Santa Llúcia en Alcalà de Xivert (Aguilella, 2016) i el Tossal de la Vila en la Serra d'en Galceran (Aguilella *et al.* 2016), en tant que representen assentaments més o menys pròxims al Mortòrum amb els quals es poden resseguir diverses formes manufacturades, de manera que amb aquestes novetats i totes les referències anteriors està possibilitant la caracterització dels repertoris formals típics d'aquests contextos, al menys a les comarques centrals costaneres castellanenques.

D'aquests jaciments cal fer especial menció al conjunt ceràmic del Tossal de la Vila, en tant que representa un assentament la cronologia del qual s'inicia a principis del segle VIII ANE, i finalització com a conseqüència d'un incendi com a molt a principis del segle VII ANE. Se situa a uns 18 km en línia recta cap a l'interior de Castelló, en un cim amesetat de 952 metres sobre el nivell del mar. La comparació dels conjunts ceràmics amb aquest assentament permet identificar determinades formes que es troben presents al Mortòrum, però moltes altres que no, i que podrien representar els models ceràmics de les etapes anteriors a l'inici dels contactes mediterranis amb els fenicis (Aguilella *et al.* 2016).

LA CERÀMICA DE LES FASES 2 A 5: EDAT DEL BRONZE

Si bé més del 55% de la ceràmica del Mortòrum procedeix de les fases anteriors a la 1 (Fig. 6.1), ja avançàvem que únicament entre el 34 i el 37% pertany a unitats que disposen de certa fiabilitat estratigràfica com per assignar-les a fases concretes dins del desenvolupament de l'assentament. A aquest fet s'afegeix a més que en general la ceràmica de l'Edat del Bronze presenta un alt grau de fragmentació, la qual cosa ha dificultat l'obtenció dels perfils dels recipients de cadascuna de les fases.

Observant la taula de la figura 6.2 les fases que menor quantitat de ceràmica presenten són la 3 i la 4, com a conseqüència de què les unitats pertanyents aquests moments són poques i a més a més procedeixen de l'excavació d'una petita extensió més o menys intacta als sectors 1 i 3. Curiosament però, en aquest mateix espai, els nivells de preparació de la fase 4 que han servit per a definir

la fase 5, han aportat proporcionalment una major quantitat de ceràmica (més del 10% en nombre de fragments), fet que ha provocat que disposem d'un major nombre de perfils dibuixables de la fase més antiga de l'assentament.

Des del punt de vista del mètode d'estudi, explicàvem abans que la no identificació d'àmbits diferenciables en les fases de l'Edat del Bronze limitava l'aplicació de la quantificació, i aquest aspecte afecta especialment al nombre mínim d'individus, que no presenta les condicions adequades per a la seua estimació, per la qual cosa s'ha descartat.

Per altra banda, l'alteració dels contextos i la fragmentació del material ha desaconsellat efectuar moltes valoracions respecte a la classificació en categories dels conjunts (contenidors, processament i vaixella), i per tant aquest apartat es limitarà a efectuar una presentació de les formes identificades en cadascuna de les fases i els paral·lels observats al conjunts ceràmics més pròxims o que es consideren més rellevants.

La ceràmica de la fase 2: Bronze Tardà

La fase 2 s'ha pogut documentar estratigràficament als sectors 1, 3, 12, 9, 11 i 14 (Fig. 4.6). Quantitativament correspon al voltant del 10% de la ceràmica recuperada (Fig. 6.1), tot i que els perfils dibuixables no han estat molt nombrosos (Fig. 6.9), per la qual cosa no es poden fer moltes apreciacions. Al conjunt s'observa la presència de contenidors amb preferència de vores rectes verticals o lleugerament exvasades, i es detecta també l'existència de cassoles carenades obertes i tancades.

Tecnològicament les ceràmiques de la fase 2 presenten pastes prou compactes amb abundant desgredant heterogeni, i coccions irregulars oxidants/reductores. El tractament superficial sol ser allisat no especialment cuidat, i es detecten alguns espatulats i brunyits en general de no molt bona qualitat, si bé tot el conjunt es troba prou concrecionat.

Les decoracions no són percentualment freqüents, però cal remarcar la presència de tècniques i motius molt significatius. Destaca un fragment de cassola carenada amb una decoració combinada incisa i impresa (Fig. 6.9, 4; 6.10, 1). La incisió serveix per a traçar les línies horitzontals superiors i inferior que emmarquen el motiu central, aconseguint mitjançant l'aplicació de profundes impressions obliqües, que en algun cas fan línies de punt i ratlla tipus boquique, generant una composició molt bigarrada que forma motius en espiga verticals.

Existeixen dos fragments més que presenten decoracions assimilables a aquesta fase, però que van ser recollits en unitats alterades. El primer d'ells combina l'excisió en rombes o triangles a la part superior, i diverses línies semicirculars concèntriques formant una garlanda, traçades amb la tècnica de boquique de punt en ratlla (Fig. 6.10, 2). El segon presenta un motiu triangular (o potser ziga-zaga) delimitat per incisió, reblit de puntillats (Fig. 6.10, 3).

Tipològicament els tres fragments són tipus decoratius que cal associar a les influències de la cultura de Cogotas I de la Meseta, i que caracteritzen determinats contextos del Bronze Tardà valencià (vegeu per a un estat de la qüestió entre molts altres a Abarquero, Delibes, 1997; Abarquero, 2012; Ripollés, 1994, De Pedro, 2004; Barrachina, 2012b).

Cronològicament, el conjunt ceràmic més pròxim relacionable és el corresponent a les troballes efectuades en el marc del Pai Marina d'Or, en el veí jaciment de Costamar-Torre la Sal, situat a poc més de 4 km en línia recta (Flors, Sanfeliu, 2009). Costamar és un jaciment arqueològic ubicat a les zones planes pròximes a l'actual línia de costa, i que va ser objecte de diferents intervencions de control sobre l'impacte arqueològic com a conseqüència del desenvolupament del PAI referit a la primera dècada del present segle. Així, a Costamar es van localitzar i excavar al llarg de les diferents intervencions i en una gran extensió de terreny un gran nombre d'estructures negatives amb una diversitat funcional i cronològica ampla, datades entre el neolític antic i època islàmica (Flors, 2009). Dins d'aquest llarg desenvolupament cronològic, va ser possible identificar ocupacions pertanyents al Bronze Tardà i final, principalment a partir de la identificació de diverses estructures negatives amb materials que es poden adscriure a aquest horitzó (especialment per al Bronze Tardà el GE97), així com les restes del que s'interpreta com un gran fons de cabana semi-subterrània. Pel que fa al primer, GE97, es va obtenir una datació d'entre el 1386 i 1123 CAL ANE (Flors, 2009: 163-164; vegeu també capítol 11), i del qual es publica un conjunt ceràmic amb alguns perfils que podrien ser paral·lelitzables amb els de la fase 2 del Mortòrum, especialment el vas obert carenat número 13 de la figura 1 de Costamar (Flors, Sanfeliu, 2009: 306) i el número 7 de la figura 6.9 del Mortòrum.

Per la seua banda, a la cabana GE108 es va documentar una seqüència d'ocupació articulada en 4 fases, de les quals la III presenta una datació 1135-968 CAL ANE a 2σ i un 82% de probabilitat (Flors, 2009: 163-164).

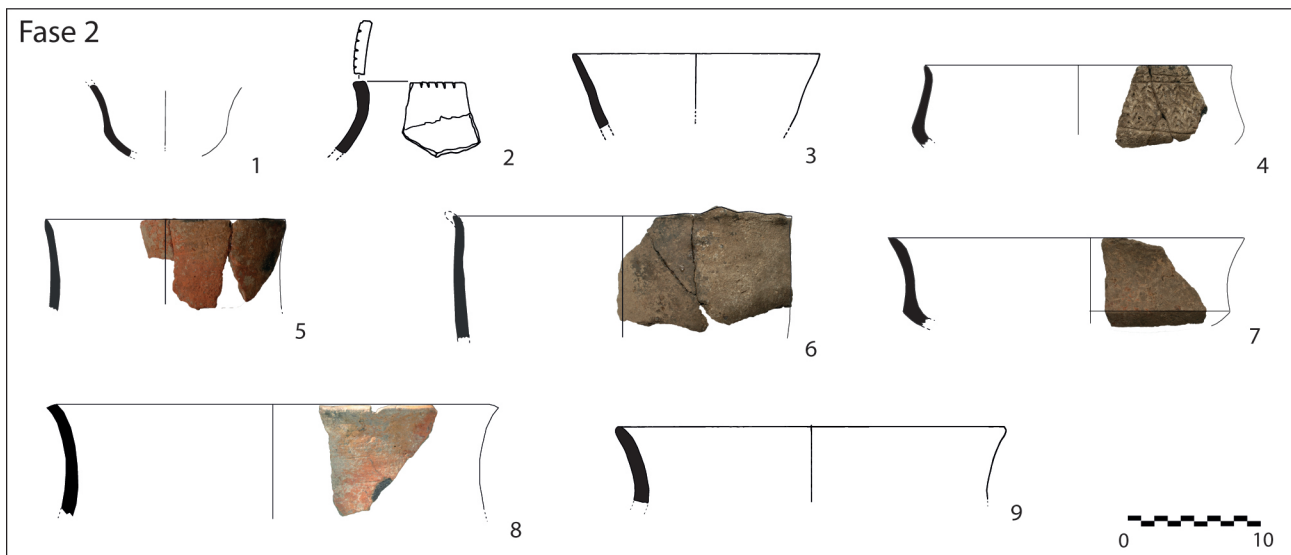

Figura 6.9. Perfils ceràmics a mà identificats de la fase 2 (Bronze Tardà).

Entre les decoracions de Costamar, però, no es detecten elements que puguen relacionar-se amb influències de la Meseta tipus Cogotas I, una absència que ha servit per a proposar la seua associació amb la «fàcies» del Bronze Tardà sense aquests elements, tal com sembla identificar-se a partir de diverses seqüències valencianes que no presenten aquests indicadors (Ripollés, 1994; De Pedro, 2004; Flors, Sanfeliu, 2009; Barrachina, 2009; 2012).

Per la seua banda, al jaciment costaner d'Orpesa la Vella situat a poc més de 7 km en línia recta, les excavacions efectuades als anys 70, 80 i 90 del passat segle van identificar també una fase d'ocupació que s'associa al Bronze Tardà (Barrachina, Gusi, 2004; Gusi, Olària, 2014).

El conjunt ceràmic d'aquest jaciment pertanyent a aquesta fase està caracteritzat, entre altres elements, per la presència de bases planes, formes troncocòniques o parets rectes i factures grolleres per als contenidors, així com diversos tipus decoratius que es relacionen amb Cogotas I. Entre els fragments decorats, de fet, trobem algunes coincidències amb el Mortòrum (Barrachina, 2014).

Ens trobem per tant, amb una distribució de jaciments del Bronze Tardà a la Ribera de Cabanes-Orpesa on dos dels assentaments (Mortòrum i Orpesa la Vella) han aportat elements característics de tipus Cogotas I, però un altre cas (Costamar) on aquests elements no s'han identificat.

En la nostra opinió, i pel que fa específicament al cas de la Ribera de Cabanes-Orpesa, existeixen diverses raons que podrien justificar l'absència d'aquests elements al jaciment de Costamar, de les quals n'aportarem tres. La primera d'elles fa refe-

rència a què realment la proporció de fragments decorats d'aquest estil són molt baixos dins dels diferents conjunts on s'identifiquen. Al cas del Mortòrum, la ceràmica amb aquesta decoració de la fase 2 suposa el 0,16% dels fragments i el 0,27% del pes, i per tant resulta molt probable que en determinats contextos no es localitzen aquest tipus d'indicadors.

Un altre aspecte que podria explicar l'absència està en la petita diferència cronològica que aparentment mostren els contextos datats de Costamar i del Mortòrum (vegeu capítol 11, Figs. 14.1, 14.2 i 14.3). I finalment també podria estar en relació a una diferent orientació dels àmbits de procedència, tant des del punt de vista econòmic, social o d'altres tipus.

L'explicació alternativa, tot i això tampoc és descartable, però implicaria la coexistència de les dues fàcies diferenciades en un territori reduït com és la Ribera de Cabanes-Torreblanca-Orpesa, amb tota una sèrie de consideracions al voltant de l'explicació d'aquesta situació que actualment amb la informació disponible resulta difícil d'abordar.

A la resta de les comarques castellonenques cal citar especialment per proximitat i rellevància les ceràmiques del tipus Cogotas I del Castellet de Castelló, la identificació de les quals van ser pionera i fonamental en la definició del Bronze Tardà i en la identificació d'aquestes influències de la Meseta a les nostres terres (Esteve, 1944b; Oliver *et al.* 2005; Arteaga, 1976; Gil-Mascarell, Aranegui, 1981; Martí, De Pedro, 1997).

Són coneguts altres assentaments d'aquests moments del Bronze a Castelló, en alguns casos amb sèries prou completes de ceràmiques com ara el

Torrelló d'Onda (Gusi, 1974), o en altres casos on existeixen datacions o indicis que permeten relacionar-los, com seria el cas de l'Abric de les Cinc d'Almeara (Junyent *et al.* 1983), la Cueva del Murciélago en Altura (Palomar, 1986), la Cova del Mas d'Abad en Coves de Vinromà (Gusi, 1975b; Gusi, Olaria, 1976a; Viñas *et al.* 1976) o el Torrelló del Boverot en Almassora (Clausell, 2004) entre altres. Entre les troballes en superfície de Castelló possiblement el millor paral·lel siga el fragment decorat del Castell de Morella (Barrachina, 2012a: 158, fig. 87).

Més al sud, és inevitable citar el poblat del Pic dels Corbs de Sagunt, amb una àmplia seqüència de l'Edat del Bronze, on existeix ben documentada una fase corresponent al Bronze Tardà (Fase 3) amb elements de Cogotas I (Barrachina, 2009; 2012a). Entre les variades i relativament nombroses decoracions presents, existeixen puntillats emmarcats entre incisions així com excisions semblants a les del poblat de la Ribera (Barrachina, 2012a: 72).

Fases 3 a 5: Bronze Antic-Mitjà

De les fases anteriors a la 2, pertanyents al Bronze Antic/Mitjà, s'han pogut identificar una curta representació formal (Figs. 6.11; 6.12). Així, genèricament per aquestes fases es constata la presència de cassoletes carenades, preferentment de perfil obert i carena mitja, diverses plates o fonts de perfil simple hemisfèric, i diversos recipients de formes globulars majoritàriament tancats amb vores lleugerament exvasades, entre els quals hi ha exemplars que per les dimensions cal considerar com a contenidors.

Estratigràficament s'ha pogut individualitzar algunes formes pertanyents a la fase 4 (Fig. 6.12, 1-4) i a la 5 (Fig. 6.12, 5-16), mentre que la resta de perfils únicament podem associar-los genèricament a les fases 3 a 5, és a dir, aproximadament a la primera meitat del II mil·lenni ANE.

Des d'un punt de vista tecnològic, la ceràmica d'aquestes fases antigues presenta unes característiques semblants a les de la fase 2, si bé s'observa certa millora en la compacitat de les pastes, i també una millor qualitat en els acabats, amb presència d'alguns brunyits més fins. Tot i això, el conjunt també es veu prou afectat per les concrecions i la fragmentació que en general dificulta l'examen de les característiques tecnològiques i el reconeixement de perfils.

El repertori decoratiu documentat és majoritàriament d'impressions a les vores (Fig. 6.11, 9 i 17), així com cordons llisos i impresos als contenidors

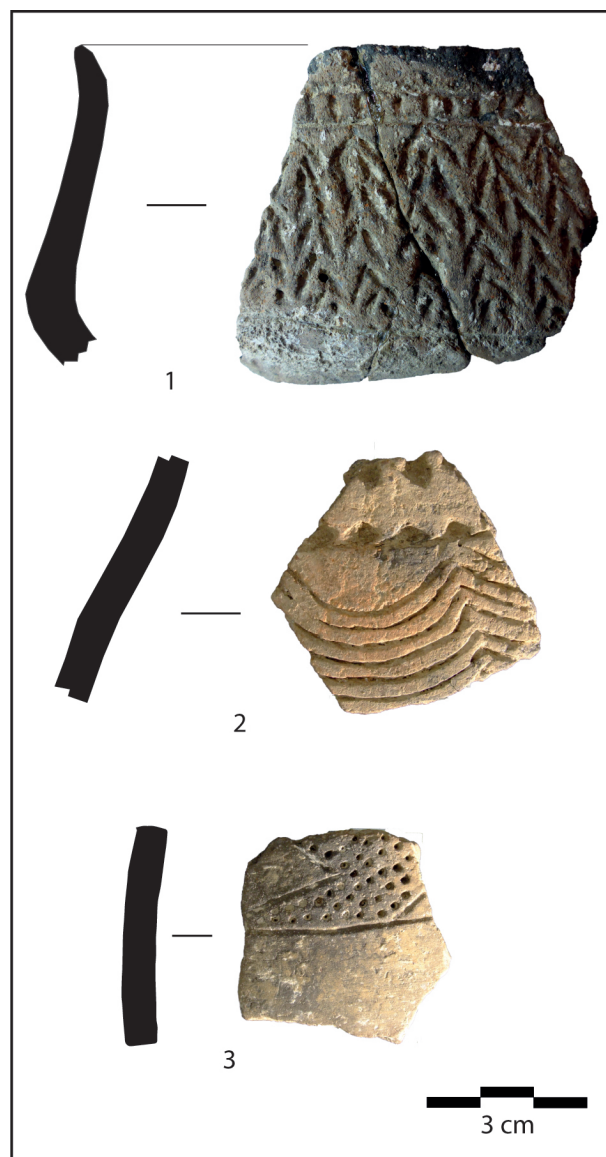

Figura 6.10. Decoracions de tipus Cogotas I de la fase 2 del Mortòrum.

(Fig. 6.11, 21). Tot i això existeixen altres tècniques i motius decoratius que revesteixen un interès específic.

En especial cal fer menció a la presència de motius impresos i incisos-impresos identificats a la fase més antiga del Mortòrum -fase 5- (Fig. 6.13). Així, al sector 23 i associada a la datació d'una llavor (1950-1743 cal ANE a 2σ) es documenta un recipient hemisfèric obert amb una nansa vertical de secció aplanada decorada amb diverses alineacions horitzontals d'impressions obliquament aplicades (Fig. 6.13, 1). No s'aprecien restes de colorant o reompliment a les impressions, si bé la superfície es troba molt erosionada i podria haver-se perdut.

I entre els nivells de preparació de la fase 4 i la roca al sector 1 (una de les principals unitats que ha

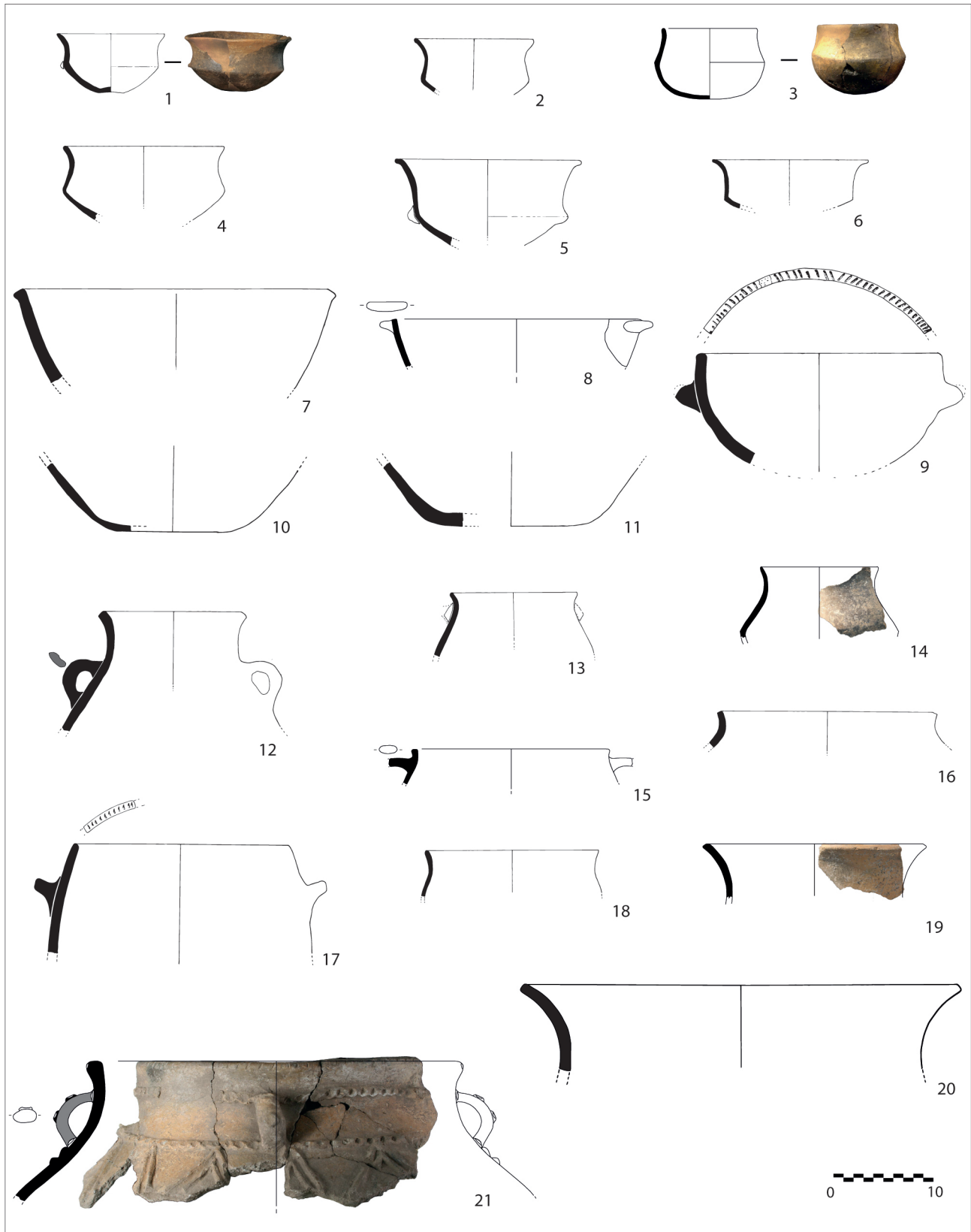

Figura 6.11. Ceràmica a mà de les fases 3 a 5 del Mortòrum (Edat del Bronze Antic i Mitjà).

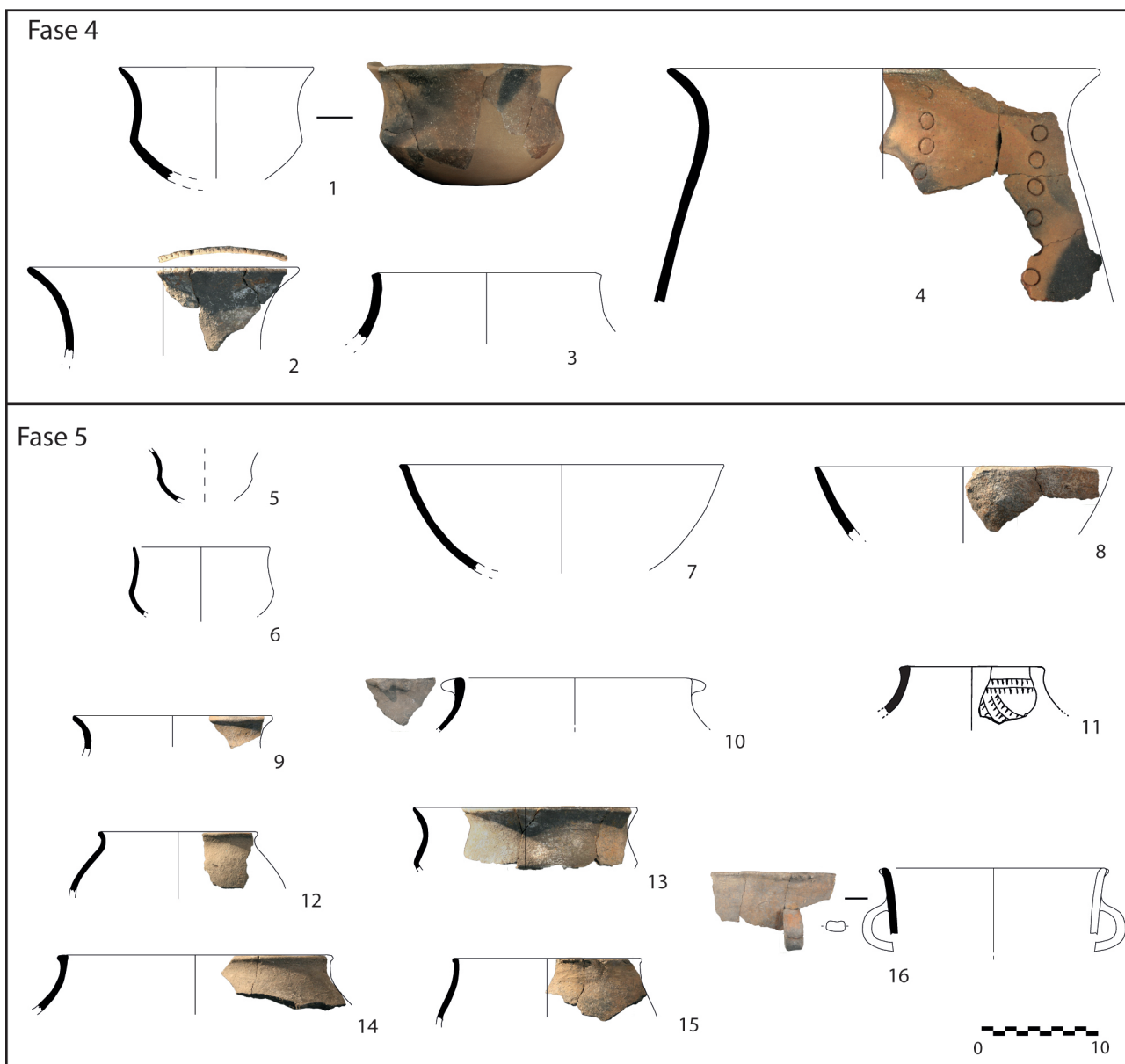

Figura 6.12. Ceràmica a mà pertanyent a les fases 4 -Bronze Mitjà- (1-4) i 5 -Bronze Antic- (5-16).

servit per a identificar i definir la fase 5), es van recuperar diversos fragments decorats que procedeixen d'una única gerra de forma globular tancada, la qual presenta una rica decoració incisa i impresa formada per garlandes incises amb serrells o flocs impresos, i que presenta un soliforme representat mitjançant un cercle incís i impressions radials (Fig. 6.13, 2-5 també representada parcialment a Fig. 6.12, 11). L'estat de conservació de la peça és dolent, amb les superfícies fortament concrecionades, però aparentment es troben reblides de pasta blanca.

Procedents de contextos alterats s'han recuperat altres motius decoratius que es poden relacionar amb els moments antics del Bronze (Fig. 6.14). Així, s'identifica un motiu puntillat, possiblement també

reblit de pasta blanca, sobre un gotet carenat amb la superfície brunyida de bona qualitat (Fig. 6.14, 1). També s'han recollit diversos motius en espiga i ramiformes incisos-impresos (Fig. 6.14, 2-4). La decoració de la número 4 es combina amb un motiu en ziga-zaga incís, separada del ramiforme per un cordó imprès. S'ha de dir a més que concretament els números 3 i 4 procedeixen dels nivells de preparació de la fase 1 del sector 11, i és possible que formaren part de la mateixa peça.

D'aquestes decoracions interessa destacar els motius en garlanda incisa-impresa, els ramiformes i el soliforme per als quals podem trobar paral·lels clars al Bronze Antic de la Catalunya meridional a l'anomenat Grup del Nordest o estil «Arbolí» (Petit, Maya, 1986; Maya, 1992) així com a les fases anti-

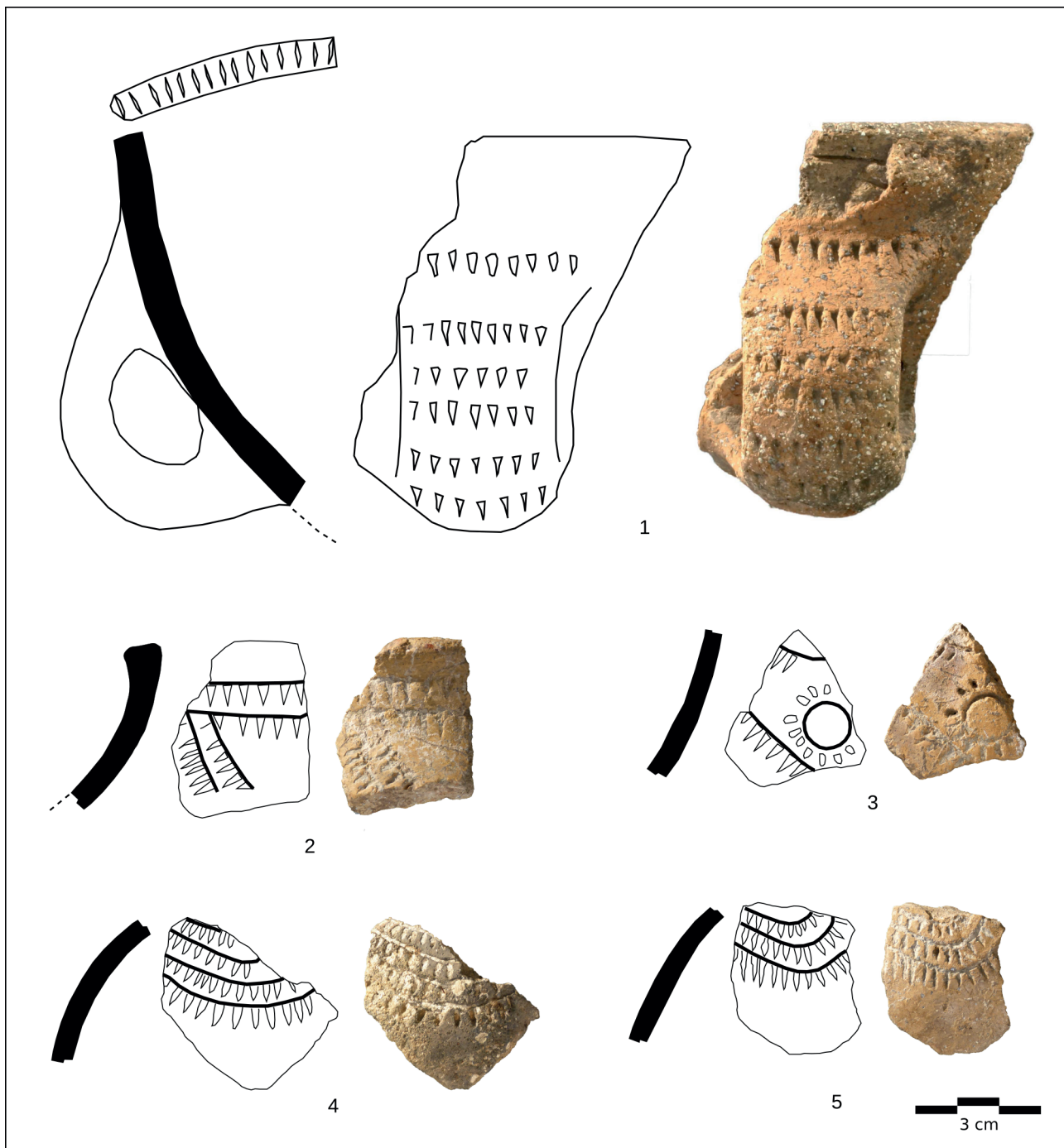

Figura 6.13. Decoracions corresponents a la fase 5 (Bronze Antic) del Mortòrum.

gues del Bronze del Sistema Ibèric turolesc (Burillo, Picazo, 1997: 40 i fig. 14), assenyalant-se la seua vinculació entre ambdues zones, i també amb l'àrea lleuantina com al Pic dels Corbs (Barrachina, 2012a), la Muntanya Assolada d'Alzira (Martí, 1983), al Castillarejo de los Moros en Andilla (Fletcher, Alcácer, 1958) o a la Lloma de Betxí en Paterna (De Pedro, 1998). Tant per a les decoracions del Sistema Ibèric turolesc com a les del grup del nord-est es considera que recullen la tradició decorativa campaniforme.

A la província de Castelló existeixen paral·lels decoratius per a les garlandes amb serrells i els motius en espiga que sempre remetien a cronologies anteriors des del neolític fins a l'horitzó campaniforme, com és el cas de les decoracions neolítiques de Costamar (Flors, 2009) o els motius en espiga de Vila Filomena (Soler, 2013), i també en contextos funeraris del tercer mil·lenni com a la cova de la Torre del Mal Paso en Castellnou (Jordà Cerdà, 1958: 89, fig. 18 i làm. II, 5; Soler,

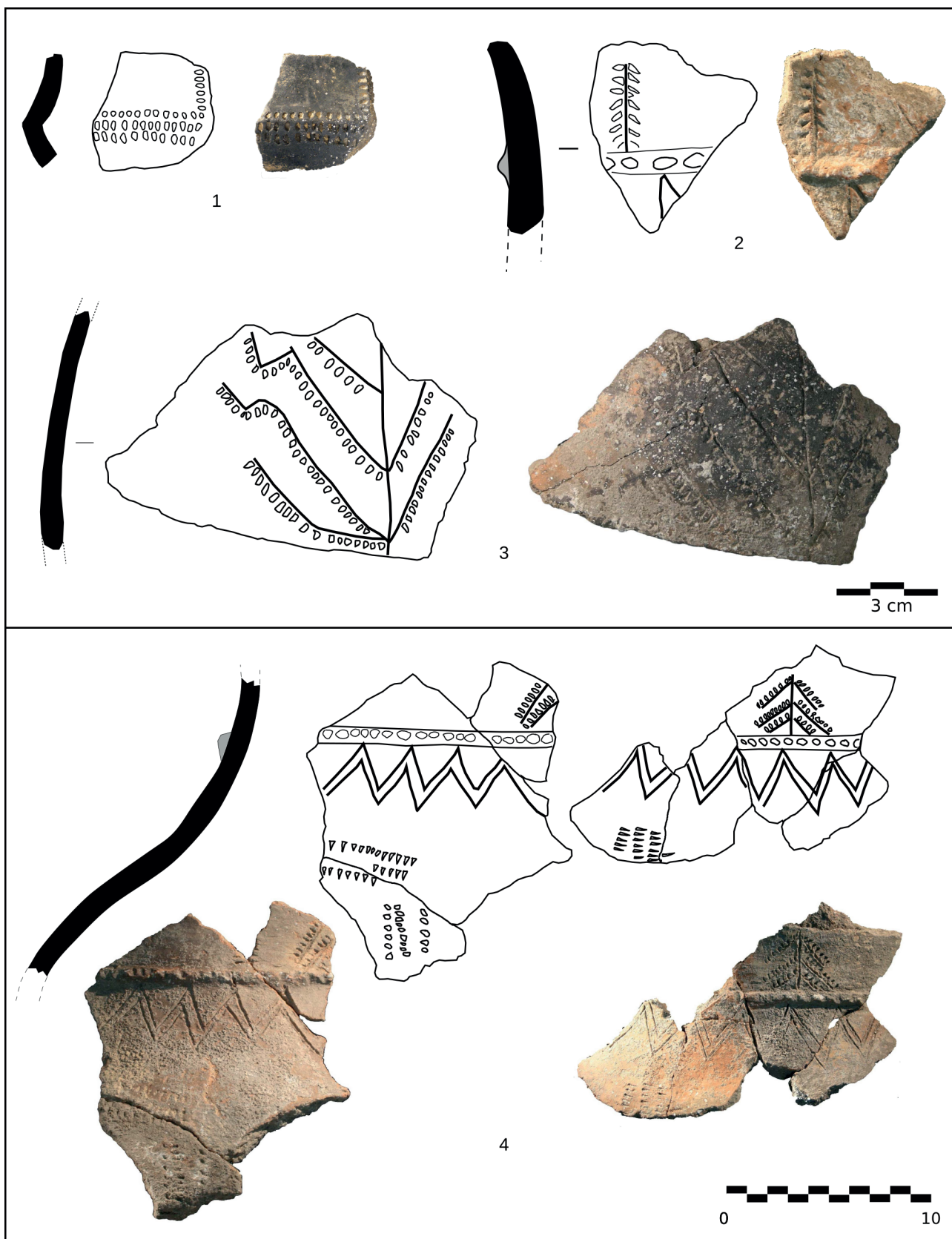

Figura 6.14. Diverses decoracions de les fases antigues del bronze del Mortòrum.

2002) o la Cova dels Blaus a la Vall d'Uixó (Casabó, Rovira, 2010).

Per la seua banda els puntillats són un motiu decoratiu més freqüent als registres arqueològics castellonencs, havent-se identificat en diversos assentaments tant a l'aire lliure com en cova (vegeu una recopilació a Barrachina, 2012a: 137-138), i en general remetent a contextos antics del Bronze o anteriors, si bé és un motiu que tornarà a emprar-se en moments posteriors. Com a paral·lels pròxims cal indicar el de l'Abric de la Roca Roja, on es va documentar un fragment ceràmic pertanyent a un recipient hemisfèric amb decoració puntillada formant triangles tant a l'interior com a l'exterior, amb una cronologia d'entre finals de la primera meitat del III mil·lenni i els inicis del II ANE (Aguilella *et al.* 2008: 34, fig. 6, 3), o els presents a les ocupacions del III mil·lenni ANE de la Cova de Dalt del Tossal de la Font de Vilafamés (Gusi, Aguilera, 1998).

A la Ribera de Cabanes-Torreblanca-Orpesa disposem d'un jaciment més que presenta nivells de l'Edat del Bronze Antic, la Cova de Petrolí a Cabanes (Aguilella, 2002) on es detecten decoracions de triangles incisos de tradició campaniforme (amb presència d'aquest tipus ceràmic als nivells inferiors).

Entre el conjunt ceràmic del veí assentament de Costamar es detecta la presència de decoracions puntillades i diversos motius incisos i impresos en ziga-zaga o en espiga des de la fase 1 a la fase POST de la cabana GE108 (Flors, Sanfeliu, 2009). Des d'un punt de vista formal es poden observar certes coincidències amb les fases del Bronze Antic-Mitjà del Mortòrum amb els de la Fase 1 de Costamar, com ara els números 1, 3 i 6 de la figura 2 (Flors, Sanfeliu, 2009: 310) i els números 12, 13 i 14 del Mortòrum (Fig. 6.11). Aquesta relació resulta interessant en tant que podria indicar que la fase més antiga de la cabana podria associar-se a aquests moments, com apuntaria també la presència de diverses decoracions que semblen antigues, o la identificació d'un vas geminat, un tipus ceràmic considerat típic del Bronze Valencià (Flors, Sanfeliu, 2009: 310, fig. 2, 10; Barrachina, 2012a: 142; 2014: 155; 158).

La sèrie més llarga de paral·lels formals pròxims però, es pot establir amb el conjunt ceràmic d'Orpesa la Vella, sobretot per l'important repertori de perfils, molt complets i variats, que ha ofert el jaciment (Barrachina, 2014). Tot i això, la publicació del conjunt ceràmic es presenta en un únic grup per a les fases del Bronze Antic i Mitjà (fases I i II), perdent gran part del valor crono-tipològic, si bé a les conclusions es planteja que majoritàriament la ceràmica d'Orpesa publicada podria pertànyer al Bronze Mitjà (Barrachina, 2014: 158).

Pel que fa a les decoracions, per a les fases del Bronze Antic i Mitjà d'Orpesa es documenta la presència de puntillats i d'un motiu unguliforme, a banda de les vores impreses, cordons plàstics llisos o impresos, etc. Localitzem però, un paral·lel discordant per al motiu imprès de cercles alineats verticalment de la fase 4 Mortòrum (Fig. 6.12, 4), que a Orpesa la Vella a partir de la forma del recipient que acull la decoració s'associa amb el Bronze Tardà (Barrachina, 2014: 149, fig. 71, 10901).

A tall de recapitulació, des del punt de vista de l'evolució dels grups humans de l'Edat del Bronze a la Ribera de Cabanes l'estudi del conjunt ceràmic del Mortòrum aporta varies novetats significatives.

En primer lloc la identificació de diverses decoracions corresponents al moment antic del poblat i que poden relacionar-se amb les del grup del Nord-est (Maya, Petit, 1986) i el Sistema Ibèric terolenc (Burillo, Picazo, 1997), així com a determinats jaciments de l'àrea valenciana, i que marquen diversos contactes entre poblacions relativament allunyades, reflectides a la Ribera. Entre aquestes zones, a més a més, interessa remarcar especialment la vinculació o contactes amb el Grup del Nord-est, en tant que s'emmarca dins d'una àrea amb presència de megalitisme, i que per tant podria estar relacionada amb l'origen de la pràctica funerària en túmul que hem documentat al Mortòrum. En aquesta direcció cal afegir altres indicis metal·lúrgics i de procedència de matèries primeres (sílex) identificats entre els materials del Mortòrum (vegeu capítols 8, 9 i 15).

Per altra banda, la possibilitat que les ocupacions de la cabana de Costamar s'iniciaren en un moment del Bronze Antic, anterior per tant al que actualment s'ha considerat (Bronze Tardà), la qual cosa seria coherent amb els registres arqueològics coneguts de la Ribera (Mortòrum i Orpesa la Vella), on es detecta una continuïtat dels llocs d'ocupació des de les etapes inicials del Bronze fins a les acabades del II mil·lenni, i pot ser inics del següent.

La tercera i última consideració és referent al poblat d'Orpesa la Vella, on no es detecten algunes de les decoracions ceràmiques antigues com les que hem presentat per al Mortòrum, i on ja esmentaven que a la publicació de l'estudi ceràmic se suggeria que el conjunt preferentment pertany al Bronze Ple (Barrachina, 2014), si bé les datacions indiquen un inici de les ocupacions a la segona meitat del III mil·lenni en cronologies calibrades (Gusi, Olària, 2014). Es planteja, per tant, una problemàtica interessant a resoldre respecte dels moments inicials del Bronze a la Ribera que caldrà abordar en el futur amb noves dades.